

Дуса К. Л.

ПУТІВНИКИ ДЛЯ ПАЛОМНИКІВ ДО КИЄВА СЕРЕДИНИ ХІХ ст.: ЗАКЛАДЕННЯ КАНОНУ?

Паломницькі путівники по Києву стали першими і найпопулярнішими путівниками, що публікувались у середині ХІХ ст. Пропонуючи певні маршрути, вибудовуючи ієрархію важливих для відвідання святих місць, чи формували вони своєрідний канон, на який могли покликатись автори пізніших путівників? На це питання спробуємо відповісти, аналізуючи тексти трьох найвідоміших путівників для паломників.

Ключові слова: путівник, Київ, паломники, Києво-Печерська лавра.

Паломництво як різновид подорожі умовно складається з двох частин: спершу важливо дістатися до місця призначення, ця частина подорожі забирала найбільше часу і зусиль і часто була пов'язана з багатьма труднощами, відсутністю комфорту і нестачею харчів; далі потрібно було якомога ефективніше використати час у самому місці призначення паломництва: вшанувати святині, реліквії, пройти священним маршрутом, побачити священні місця. Ця друга частина паломницької мандрівки була також пов'язана зі своєрідною подорожжю в часі, адже йшлося про пригадування священної історії, тут важливо було не пропустити нічого важливого – і в цій місії на допомогу приходили путівники.

Перші в історії путівники для паломників з'явилися багато століть тому. Як можна здогадатись, це були путівники з рекомендаціями для паломників, які збирались до Святої Землі. Такі рукописні путівники поширювались у період між IV і VII ст. [13, с. 47]. У 614 р. було написано вірменський путівник до Святої Землі. Уже тоді путівники могли організовуватись за різними принципами. Деякі з них просто описували місця і пам'ятки, без будь-яких естетичних суджень чи практичних рекомендацій. Паломникам просто рекомендували слідувати маршрутами, пов'язаними з біблійною історією. Уже пізніше в путівнику Теодериха «Путівник по Святій Землі» 1172 р. з'являються естетичні зауваження, паломники отримують більше інформації. Саме цей путівник став одним з найпопулярніших. Теодерих звертав увагу на архітектурні особливості, розповідав про різні ордени у Святій Землі, специфіку їхніх прибутків від жертв, наводив приклади відповідної до певних ситуацій поведінки паломників. Він навіть намагався відтворити щось на зразок духу місця [13, с. 49–52].

© Дуса К. Л., 2015

Важливою функцією путівників починаючи від давніх часів було не лише підготувати мандрівника до того, що він побачить, а й створити певний канон тих місць, що обов'язково треба відвідати. Такий підхід дещо змінився у ХІХ ст., коли німецька родина Бедкерів започаткувала нову традицію писання практичних путівників. Тепер на передній план виходила естетична цінність місць, пам'яток і об'єктів. Деякі з них надіялись більш могутньою «аурою», яка нібито приваблювала більше людей, що хотіли відвідати ці місця і побачити ці об'єкти [13, с. 193–198]. Такий підхід призводив до комерціалізації: з об'єктів виготовляли копії, пам'ятки і місцевості зображували на картках і гравюрах, призначених для продажу. Як не парадоксально, але така комерціалізація ще більшою мірою сприяла зміцненню «аури» цих місць, пам'яток і об'єктів.

У цій статті мова піде про путівники ХІХ ст. для паломників, що відвідували святині Києва. На прикладі того, в якому порядку паломникам пропонували відвідати київські святині, а також як паломникам представлялась подорож найзначнішою святинею міста – Києво-Печерською лаврою – в трьох найпопулярніших путівниках для паломників [7; 9; 12], я спробую з'ясувати, чи відбувався у ХІХ ст. процес становлення своєрідного «канону»: місць, обов'язкових для відвідування, встановлених паломницьких практик тощо.

Проте, перш ніж перейти безпосередньо до аналізу путівників, варто в загальних рисах окреслити історію паломництва до Києва. Починаючи з XV ст. Київ став одним з перших і чи не найважливішим напрямком паломницьких подорожей на Русі. Зазвичай Київ був важливою зупинкою на шляху паломництва до Святої Землі. Починаючи з XVIII ст. Київ також став невід'ємним пунктом подорожей представників імператорської родини.

Мандрівники, що проїжджали через Київ, значали у своїх подорожніх записках, що бачили велику кількість паломників на шляху до міста: чим ближче до Києва, тим більше ставало паломників. Вони були всюди: на поштових станціях, у навколишніх містечках і селах, на дорогах, на човнах, що перепливали Дніпро. Паломників передовсім приваблювала Києво-Печерська лавра, але також і Михайлівський монастир, де зберігались мощі Святої Варвари, Софіївський монастир тощо. У XIX ст. деякі мандрівники писали про не менше ніж десять тисяч паломників, що відвідували Київ. Наймасовіші паломництва відбувалися восени і припадали на головне свято Києво-Печерської лаври – Успіння Богоматері.

Зважаючи на таку популярність київських святинь, не дивно, що Київ часто іменують «руським Єрусалимом». Навіть у славетному путівнику Бедекера Київ згадується під такою назвою. Щоправда, знаменитий на весь світ видавець путівників уперше звертається до відповідного регіону досить пізно: перше французьке видання «Російського путівника» побачило світ у 1902 р., а англійське, яке також включало подорож до Тегерана і Далекого Сходу, – у 1914 р. [14; 15]. Утім, ще до появи бедекерівського видання вже довгий час публікувалися місцеві путівники. І хоча генеалогію путівників можна виводити з кінця XVIII ст. [2], у цій статті я зосереджусь на путівниках, що видавалися від середини XIX ст. Їх можна умовно розділити на дві категорії: перші путівники, розраховані на паломників, яких у місті, на думку авторів, цікавили майже виключно святині, і пізніші – адресовані новому типу мандрівника, туристу. Більшість путівників не вирізнялися оригінальністю, часто повторювали (навіть дослівно) інших авторів, монотонно розповідаючи читачу про варті відвідин місця і пам'ятки, і лише одиниці пропонували нестандартні маршрути і критичний погляд на стан речей у місті.

Путівники для паломників

Звернімось до путівників для київських паломників: одним з найперших і доволі відомих путівників був «Паломник київський», написаний професором Київської Духовної Академії, викладачем гебрейської мови Іваном Максимовичем. Перше видання побачило світ у 1842 р., загалом же книга пережила п'ять перевидань (останнє – у 1871 р.).

Найбільшу кількість перевидань мав анонімний паломницький путівник, виданий друкарнею Києво-Печерської лаври «Указатель святини

и священных достопамятностей Киева, как в самом городе, так и в его окрестностях для паломников, посещающих святые места киевския» (далі – «Указатель святини»). Перше з десяти перевидань було надруковано у 1850 р., останнє – у 1898 р.

Автор путівника «Киев, его святиня, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников» Миколай Сементовський був письменником, археологом, членом Імператорського географічного, а також Імператорського Російського археологічного товариств. Путівник був перевиданий декілька разів, перше видання вийшло у 1864 р., останнє – у 1900 р. За іншу книгу про київські старожитності «Киев и его достопамятности» Миколай Сементовський у 1852 р. отримав нагороду (діамантовий перстень) від імператора Миколая I [10, с. 455–456].

Перші два з аналізованих путівників мають багато спільного: вони були адресовані специфічно паломникам, мали подібну структуру, схожий наратив, описували однакові місця й пам'ятки. Третій путівник відрізняється від двох інших своєю більш «світською» орієнтацією, адже аудиторією цього путівника, окрім «почитателей» святинь, були також «путешественники», тому тут ми знаходимо чимало практичних рекомендацій, яких не бракувало у «туристичних» путівниках.

Авторське розуміння призначення і читацької аудиторії путівників

У вступі до свого путівника Іван Максимович висловлює побоювання стосовно того, що не підготовлені паломники можуть випустити з уваги якісь важливі місця чи об'єкти просто через те, що не були заздалегідь поінформовані про їхнє існування.

«Приходя в Киев из отдаленных мест, и не будучи знакомы подробно с святынею его, поклонники, иногда, уже на обратном пути из Киева, с сожалением узнают, что многое ими не осмотрено, многое пропущено. Эти причины были побудительными при составлении сего сочинения, которое назначаясь для грамотных богомольцев всех состояний, не есть ученое разыскание древностей Киева, но краткий исторический очерк святини и некоторых других примечательностей его» [7, с. iii].

Отже, читачами свого путівника Максимович бачить «грамотного» богомольця, який боїться під час свого паломництва пропустити важливі деталі. При цьому автор пропонує саме

«исторический очерк», таким чином паломник вирушить у подорож у часі.

Невідомий автор «Указателя святыни» визнає, що його книга не вирізняється оригінальністю, адже більшість місць і об'єктів уже було описано в інших працях [12, с. і]. Разом з тим у книги є свої переваги: вона компактна за розміром, у ній можна знайти коротку інформацію про пам'ятки, цікаві як «освіченим паломникам», так і всім тим, хто хоче дізнатися більше про святині Києва, але не має багато часу (звідси й відносно невеликий формат книги). Про свою потенційну публіку – паломників автор згадує в останньому розділі. Він змальовує їх доволі яскравими барвами:

«С сожалением иногда смотришь на этих поклонников, утомленных дороною до крайности, употреблявших последния усилия дойти скорее до Киева, среди всякаго рода лишений, среди солнечнаго жара и по горячему песку; но – им этот труд легок, потому что они дали обет перенести все, только бы побывать в святом городе и поклониться его Святыне. Один вид сего города в душах благочестивых поклонников производит какое-то благодатное ощущение. Многие, проживши в нем краткое время, не могут оставить его без скорби и сожаления, и время, проведенное ими в Киеве, почитают блаженнейшим временем в своей жизни – Киевские крестики, Киевские образочки и колечки, церковныя книжки Киевской печати – пользуются особенным уважением у Русскаго народа» [12, с. 211–212].

Також варто підкреслити, що обидва автори наголошують на тому, що в місті нема чого особливо дивитися, окрім святих місць. Колишня слава міста занепадала, старі будівлі – зруйновані. Так, Іван Максимович пише: «Конечно, усердная набожность их [богомольцев. – К. Д.] не много найдет, теперь, в Киеве памятников благочестия древних князей и народа» [7, с. ii]. Найкраще в Києві, підкреслює він, збереглися спогади про діяння давніх святих, а також їхні святі мощі [7, с. iii]. Автор «Указателя святыни» висловлюється в дуже подібний спосіб: «Не много остатков благочестивой древности сохранилось в Киеве, от тяжких переворотов и бедствий, испытанных им в продолжении 8-ми веков», але, незважаючи на таку сумну дійсність, «много воспоминаний и благоговейных помыслов возбуждает этот город в душе истиннаго Россиянина» [12, с. 210].

Можна припустити, що автори путівників, призначених спеціально для паломників, могли навмисне применшувати значення місць

і пам'яток, не пов'язаних з церквами, монастирями та святинями. Проте в їхніх словах була істина. Мандрівники попередньої доби засвідчують, що Київ для них виявився нудним, особливо ж у тих випадках, коли в Києві їх цікавили не лише святині. Топос зниклого міста, яке колись мало славу, наявний у багатьох травелогах XVIII – початку XIX ст. Подорожні приїжджали до Києва в пошуках колишньої слави столиці Давньої Русі і не знаходили жодних її ознак [2; 11]. Найвідомішим прикладом своєрідних вражень про «Київ, якого більше немає» є лист Катерини II про її подорож до Києва у 1787 р.: «С тех пор как я здесь, все ищю: где город, но до сих пор ничего не обрела, кроме двух крепостей и предместий; все эти разрушенные части зовутся Киевом и заставляют думать о минувшем величии этой древней столицы» [8, с. 671–673].

Звертаючись до третього путівника, авторства Сементовського, можна побачити, що в ньому немає подібної до двох попередніх путівників вступної частини, де б автор пояснював свої очікування від публікації чи своє уявлення про потенційного споживача-читача. Як учений-археолог, а також дотримуючись моделі побудови туристичного путівника, Сементовський починає одразу з розділу про географічне положення Києва і його клімат.

Структура путівників для паломників

На відміну від шанувальників старовини, які знаходили в Києві мало цікавого, для паломників пропозиція була надзвичайно широкою. Як можна було побачити з проаналізованих вище текстів, головною цінністю лишалась пам'ять про минулу велич і подвиги святих і оповіді, що стояли за вже неіснуючими місцями, але, окрім них, була ще велика кількість святинь, мощей і священних реліквій, що зберігались у київських храмах і монастирях.

Тож завданням путівників було представити читачеві максимальну кількість святинь, при цьому значення мав і порядок їх представлення, адже він віддзеркалював ієрархію святості того чи іншого місця в порівнянні з іншими.

Загалом, структура путівника Івана Максимовича і «Указателя святыни» є майже ідентичною: вони починають оповідь з Києво-Печерської лаври, яка, очевидно, була найбільшою святинею і принадою для паломників, далі розповідали про святі місця Старого міста, після чого переносилися на Поділ і завершували інформацією про храми і монастирі на околицях

і в передмістях Києва. Якщо говорити про структурні особливості, то «Указатель святыни» містить додатки, в яких можна знайти відомості про місцеві церковні традиції, а також хронологію священної історії міста.

Путівники для паломників відрізняються від туристичних тим, що не містять загальної інформації про місто: кількість населення, географію, клімат, історичну довідку. Проте багато з наступних туристичних путівників по Києву наслідували дальшу структуру паломницьких путівників, принаймні маршрут вибудовували такий самий: Києво-Печерська лавра – Старе місто – Поділ – околиці. Саме таким маршрутом веде своїх читачів Василь Бублик, автор одного з найпопулярніших київських путівників XIX ст. [1].

Проте така структура пропонованого паломницького маршруту на час публікації путівника Івана Максимовича аж ніяк не була чимсь новим. З травелогів попереднього періоду бачимо, що саме за таким маршрутом зазвичай рухалися мандрівники. Імператорські візити пролягали по святих місцях приблизно в такому ж порядку: Києво-Печерський монастир і печери – собор св. Софії – собор св. Михаїла – собор св. Андрія. Іван Сбітнев, який відвідав Київ у 1832 р., описує побачені місця в подібній послідовності: «С чувством благоговения я посетил Печерскую лавру, поклонился святым мощам угодников Божих в ближних и дальних пещерах; посетил также Софийский, Михайловский и Николаевский соборы и Братский монастырь» [4, с. 305].

Проте закладений у паломницьких путівниках маршрут так і не став канонічним, як засвідчують пізніші путівники, що з'явилися після 1860-х років. Навіть третій з аналізованих путівників, авторства Миколи Сементовського, пропонує альтернативний маршрут своїм читачам: Старокиївська частина – Палацова частина – Печерська частина – Звіринець – Либідська частина – Подільська частина – Пласка частина – околиці Києва [9]. Старе місто стало популярною відправною точкою для частини путівників. Ті ж путівники, що вийшли у світ на зламі століть, узагалі запрошували туристів побувати для початку в модерній центральній частині Києва – на Хрещатику і Думській площі [5].

Оглядини Києво-Печерської лаври

На прикладі оповіді про Києво-Печерську лавру спробуємо визначити, наскільки типовим був наратив путівників, маршрут оглядин і перелік святинь, на які паломникам пропонувалось звернути увагу.

При порівнянні текстів Максимовича і «Указателя святыни» одразу впадає в очі різний підхід авторів до організації наративів. Максимович як відправну точку наративу використовує простір: наприклад, розповідаючи про печери, він викладав їхню історію, описував краєвид і навколишні церкви, а також реліквії, які є в цих церквах, і, лише повністю описавши певну локацію, рухався далі – до наступної. Автор же «Указателя святыни» схилився до того, щоб відділяти історію від опису локації. У нього окремим розділом іде історія печер [12, с. 1–16] і кількома окремими – опис святинь і реліквій Києво-Печерського монастиря [12, с. 17–73].

Можемо також побачити, що в авторів різне бачення порядку та ієрархії значущості місць і об'єктів, які можна побачити в Лаврі. Для Івана Максимовича найвизначнішою частиною монастиря є печери [7, с. 1–17]. Він приділяє їм у своєму путівнику найбільше уваги і лише в другому розділі згадує про Успенський собор монастиря [7, с. 26–36]. В «Указателе святыни» найзначнішою пам'яткою монастиря, яку варто відвідати насамперед, представлений саме Успенський собор [12, с. 17–37]. Розділи про печери йдуть лише після детального розділу про собор [12, с. 44–73]. Це й не дивно, що людина, яка писала путівник на замовлення Києво-Печерського монастиря, поставила «Великую Печерскую Церковь» з її помпезним вбранням і численними коштовностями на перше місце серед пріоритетів для відвідування. Він описує собор після його реконструкції у 1718 р. у найдрібніших деталях: наводячи розміри, згадуючи всі структурні частини, описуючи всі фрески. Іван Максимович такі деталі навіть не згадує.

Проте обидва автори звертають увагу своїх читачів на священні реліквії, що зберігаються в соборі. Порядок представлення цих об'єктів у них, щоправда, дещо відрізняється. Обидва починають перелік з чудотворної ікони Успіння Божої Матері. Максимович просто згадує, що ця ікона є найціннішою святиною собору і переходить до опису нетлінних мощей св. Феодосія [7, с. 26–27]. Автор «Указателя святыни» подає надзвичайно детальне представлення чудотворної ікони, описуючи кожну її частину, розповідаючи історії чуд (Максимович, щоправда, теж повертається до чуд ікони Успіння Божої Матері, але вже в самому кінці розділу). Після ікони Успіння Божої Матері автор «Указателя святыни» переходить до опису шести інших ікон собору, згадуючи між іншим, що св. Димитрій Ростовський полюбляв стояти в кутку, де була ікона св. Антонія [12, с. 24].

Розповівши про ікони, автор переходить до опису мощей, які представляє в такому порядку: голова св. Володимира, мощі першого київського митрополита св. Михаїла, вказівний палець св. Стефана, архідиякона з Молдавії; далі розповідає про 80 різних мощей апостолів, мучеників і святих, потому – про раку з мощами св. Феодосія, завершує цей огляд мощами місцевих лаврських святих [12, с. 24–27].

Значну частину опису собору займає перелік коштовностей, що зберігаються в центральній частині собору (престол, іконостас, панікадило тощо), а також у ризниці (переліку речей відведено шість сторінок). Більша частина коштовностей, як-от: книги, срібний посуд, панагії тощо – були даровані собору членами царської родини, а також представниками дворянських родин [12, с. 27–35].

Іван Максимович також подає перелік реліквій і коштовностей, що зберігаються в соборі, але не відповідно до типології (ікони – окремо, мощі – окремо), а ніби ведучи свого читача певним маршрутом – від одного кінця собору до іншого. Тому він спершу згадує про раку з мощами св. Феодосія і мощі печерських святих, тоді – мощі митрополита Михаїла, вказівний палець св. Стефана і голову св. Володимира, і лише після оглядин іконостаса і срібних царських воріт Максимович розповідає про мощі апостолів і мучеників. З-поміж усіх коштовностей ризниці Максимович виділяє й описує 11 царських і дворянських дарів [7, с. 29–34]. При цьому більшість описаних ним речей не збігаються з тими, що обирає для опису автор «Указателя святини» (у нього описано 9 предметів).

Як я зазначала на початку огляду, путівник Миколи Сементовського виразно відрізняється від двох інших, зокрема й тим, що орієнтується не лише на богомольців, а й на туристів загалом. Та чи Сементовський запозичував бодай якусь інформацію з котрогось з розглянутих вище паломницьких путівників? Як я вже згадувала, маршрут у путівнику Сементовського прокладений іншим чином, і про Печерську частину мандрівнику розповідали лише після оглядин Старокиївської і Палацової частин Києва. Та навіть у розділі про Печерську частину Києво-Печерська лавра не була місцем першого призначення. Утім, коли Сементовський нарешті дістається до Лаври, описує її пам'ятки він доволі детально. Як і Максимович, він починає оповідь не з опису Успенського собору, а з печер, при цьому його розповідь про печери є більш докладною, ніж Максимовичева. Наприклад, Сементовський подає перелік і короткі відомості про лаврських святих, мощі яких можна побачити в печерах.

В описі Успенського собору Сементовський орієнтується (іноді понад міру) на текст «Указателя святини». Сементовський повністю дублює організацію оповіді «Указателя святини»: описує будівлю, її структурні особливості, ікони, мощі, коштовні об'єкти. Проте цим подібність не обмежується, дуже часто Сементовський вдається до відвертого плагіату (що на той час не було рідкісним явищем). Деякі сторінки слово в слово повторюють лаврський путівник, особливо в описових частинах оповіді. Місцями Сементовський розбавляє шматки, взяті з «Указателя святини», додатково новою інформацією. Причиною того, що текст лаврського путівника став настільки авторитетним джерелом інформації для Миколи Сементовського, можна вважати те, що на момент публікації путівника останнього «Указатель» уже пережив декілька перевидань і був одним з найпопулярніших київських путівників. Проте якщо ми поглянемо на пізніші путівники, то побачимо, що їхні автори вже не орієнтувалися на попередню традицію і не повторювали тез авторів паломницьких путівників. Вони радше створюють свій власний наратив, новий зразок опису святих місць.

Отже, паломники були першою читацькою аудиторією, на яку орієнтувались автори путівників по Києву. Проте путівників, адресованих виключно богомольцям, було не так і багато: маємо справу з великою кількістю перевидань тих самих паломницьких путівників. Путівник Івана Максимовича хоча й вийшов раніше за інші путівники, проте не заклав жодної традиції в описі маршрутів та розповіді про святі місця. Запропонований ним маршрут і ієрархія основних місць, які варто було відвідати, вже існували певний час до видання путівника, про що можна зробити висновок з подорожніх записок попереднього періоду. Анонімний путівник «Указатель святини» видається більш популярним і впливовим, судячи з кількості перевидань, а також з того, що в інших путівниках знаходимо плагіат цілих сторінок саме з нього. Однак на кінець XIX ст. з'являється новий тип путівника, аудиторією якого були вже не паломники, а туристи. Та й саме місто значно змінилося від середини століття, коли подорожнім не було що робити, окрім як вклонятися святиням і сумувати за колишньою величчю міста; тепер Київ міг задовольнити новий смак мандрівника – смак до модерності [3, с. 25–26]. Мощі і святині тепер пропонувалися як додаток до основної страви. Таким чином, авторам путівників для паломників навряд чи вдалося створити якийсь путівниковий канон, на який довгий час покликалися б інші путівники і якого дотримувалися б мандрівники.

Список літератури

1. Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планами и фототипическими видами / В. Д. Бублик. – К. : Тип. С. Кульженко, 1890. – 254 с.
2. Булкина И. «Монах был путеводителем нашим...»: Киев конца XVIII – начала XIX вв. глазами путешественников / И. Булкина // Путеводитель как семиотический объект : сборник статей / ред. Л. Киселева. – Tartu : Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. – С. 240–262.
3. Диса К. Л. Польські місця пам'яті у Києві кінця XIX ст. (на прикладі путівника Kijów i jego ramiątki Вацлава Чеховського) / К. Л. Диса // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т. 156 : Историчні науки. – С. 23–31.
4. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времени учреждения на Вольны и Подолии, после восстания 1831 г., руських школ взамен польських) // Киевская старина. – 1887. – Т. 7, № 2 – С. 285–312.
5. Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву. Издание С. М. Богуславского. – К. : Тип. «Прогресс», 1903. – 168 с.
6. Кочеляева Н. А. Via Sacra влекомых духом: паломничество как путешествие / Н. А. Кочеляева // Путешествие как феномен культуры / ред. В. Шестакова. – СПб. : Алетейя, 2012. – С. 8–20.
7. Максимович И. Паломник киевский или путеводитель по монастырям и церквам киевским для богомольцев, посещающих святыню Киева / И. Максимович. – К. : Университетская типография, 1854. – 135 с.
8. Русская старина. – 1873. – Т. VIII.
9. Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников / Н. Сементовский. – К. : Тип. Сементовского, 1864. – 242 с.
10. Сементовский К. Николай Максимович Сементовский / К. Сементовский // Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. – СПб. : Тип. В. Безобразова, 1881. – С. 454–457.
11. Толочко А. От «российского Иерусалима» к «славянским Помпеям» / А. Толочко // Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко. – К. : Лаурус, 2012. – С. 153–176.
12. Указатель святыни и священных достопамятностей Киева, как в самом городе, так и в его окрестностях для паломников, посещающих святые места киевския. – К. : Тип. Киево-Печерской лавры, 1853. – 216 с.
13. Parsons N. T. Worth the Detour. A History of the Guidebook / Nicholas T. Parsons. – Thrupp : Sutton Publishing, 2007. – 378 p.
14. Russia, with Teheran, Port Arthur, and Peking. – Leipzig : Karl Baedeker, 1914. – 476 p.
15. La Russie: manuel du voyageur. – Leipzig : Karl Baedeker, 1902. – 590 p.

K. Dysa

19TH-CENTURY GUIDEBOOKS FOR PILGRIMS TO KYIV: CREATION OF A CANON?

Guidebooks for pilgrims to Kyiv were the first and most popular among guidebooks published in the mid-19th century. Establishing the routs, building up the hierarchy of holy places worth of pilgrims' visit, did they also manage to create a canon for the later guidebooks? I will try to answer this question while analyzing the texts of the three most popular guidebooks for pilgrims.

Keywords: guidebook, Kyiv, pilgrimage, Kyiv lavra.

Матеріал надійшов 10.03.2015